

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ СПОРТСМЕНА

PROBLEMS OF CHARACTER FORMATION OF A SPORTSMAN

Складність тренерської роботи (особливо в командних видах спорту) полягає ще й у тому, що об'єктом діяльності тренера є і окрема, індивідуально своєрідна особистість гравця та команда в цілому, в якій мають бути інтегровані та максимально ефективно використані особливості та переваги гравців, гранично сконцентрованих на досягненні командної мети. У таких умовах сама специфіка роботи тренера вимагає від нього відповідних педагогічних та психологічних знань та навичок, переконаності та особистісної спрямованості на ці розділи його роботи.

Серед різних аспектів психолого-педагогічної роботи спортивного тренера з будь-якими віковими та кваліфікаційними категоріями спортсменів особливе значення має виховання у своїх вихованців характеру, в найзагальнішому людському і філософському сенсі цієї категорії.

Виховання характеру спортсмена стає найважливішою проблемою всієї його успішної професійної діяльності як у спорті, так, напевно, і всього його життя.

Однією з найважливіших завдань у сфері спортивної педагогіки та психології у низці наукових і філософських робіт розглядаються проблеми формування характеру людини взагалі та спортсмена, зокрема, у вирішенні яких значний наголос робиться саме на роль наставника, тренера у її формуванні. При цьому, підводячи фактологічну базу та обґрунтовуючи свої методичні розробки, у цьому плані автори часто використовують інтерв'ю з відомими людьми, а також із відомими спортсменами.

Для здійснення практичної діяльності необхідно враховувати цілу низку факторів, таких як роль тренера та викладача фізичного виховання у моральному розвитку, значення перемоги у спортивній діяльності, навчання моральної поведінки за межами спортивних арен та спортивних поєдинків, використання логічного обґрунтування правильності та неправильності окремих дій спортсмена.

Ключові слова: роль тренера, моральний розвиток, спортивна етика, спортивна психологія, спортивна поведінка.

The complexity of coaching work (especially in team sports) also lies in the fact that the object of the coach's activity is both a separate, individually distinctive personality of the player and the team as a whole, in which the features and advantages of the players should be integrated and used as efficiently as possible, as much as possible, focused on achieving the team goal. In such conditions, the very specificity of the coach's work requires him to have appropriate pedagogical and psychological knowledge and skills, conviction and personal focus on these sections of his work.

Among the various aspects of the psychological-pedagogical work of a sports coach with athletes of any age and qualification categories, the education of character in his pupils, in the most general human and philosophical sense of this category, is of particular importance.

Education of an athlete's character becomes the most important problem of all his successful professional activities, both in sports and, probably, in his whole life.

One of the most important tasks in the field of sports pedagogy and psychology in a number of scientific and philosophical works is considered the problems of the formation of the character of a person in general and of an athlete, in particular, in the solution of which a significant emphasis is placed on the role of a mentor, a coach in its formation. At the same time, summing up the factual basis and substantiating their methodological developments, in this regard, the authors often use interviews with famous people, as well as with famous athletes.

To carry out practical activities, it is necessary to take into account a number of factors, such as the role of the coach and teacher of physical education in moral development, the meaning of victory in sports activities, teaching moral behavior outside the sports arenas and sports matches, the use of logical justification of the correctness and incorrectness of individual actions of an athlete.

Key words: the coach's role, moral development, sports ethics, sports psychology, sports behavior.

УДК 796.011.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/58.1.7>

Бондаренко О.В.,

канд. біол. наук,
доцент кафедри гімнастики
та спортивних єдиноборств
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Галюза С.С.,

канд. пед. наук,
завідувач кафедри фізичного виховання
Одеської національної академії зв'язку
імені О.С. Попова

Постановка проблеми у загальному вигляді. Робота спортивного тренера є одним із найбільш своєрідних і специфічних видів людської діяльності. Її специфічність походить, перш за все, із самого характеру та змісту спорту взагалі і в кожному його виді, зокрема. Орієнтування на досягнення кінцевого результату («перемога за будь-яку ціну»), дуже сильна залежність (моральна, соціальна та матеріальна) і тренера, і спортсменів від перемоги на великих, престижних змаганнях часто визначає всю стратегію, філософію та моральні принципи діяльності тренера, не особливо переймаючись про психологію та педагогіку.

У таких об'єктивно визначених умовах тренеру найчастіше буває нелегко зосередитися на педагогічних тонкощах та психологічних нюансах. Вся його увага та практичні дії звернені на фізичну та технічну підготовку, на тактику до майбутньої гри, вирішення невідкладних технічних, господарських та фінансових проблем, що неминуче виникають у будь-якому виді спорту, на будь-якому рівні: від дитячих та клубних команд до національних та олімпійських збірних.

Складність тренерської роботи (особливо в командних видах спорту) полягає ще й у тому, що об'єктом діяльності тренера є і окрема, індивідуально своєрідна особистість гравця та команда

в цілому, в якій мають бути інтегровані та максимально ефективно використані особливості та переваги гравців, гранично сконцентрованих на досягненні командної мети. У таких умовах сама специфіка роботи тренера вимагає від нього відповідних педагогічних та психологічних знань та навичок, переконаності та особистісної спрямованості на ці розділи його роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У практиці спорту неодноразово робилися спроби залучення до роботи з окремими спортсменами та командами фахівців педагогів та психологів. У ряді випадків, особливо в індивідуальних та окремих видах спорту, такі спроби були досить успішними. Однак, по-перше, таку «розкіш» як психолог у команді можуть дозволити собі (особливо зараз) дуже небагато видів спорту та спортивних організацій. По-друге, спортивних психологів, вузьких фахівців у даному виді спорту, які знають і відчувають його досконало, зсередини практично немає, а психологам загального напрямку та спеціалізацій вирішення багатьох практичних проблем психологічної підготовки команди недоступне. І, нарешті, у разі залучення спеціаліста-психолога, неминуче з боку, виникає дуже суттєва проблема його входження до команди, на довіру до гравців та тренера, чого не завжди вдається досягти. Багато, особливо професійні, команди в силу специфіки тренувального та змагального процесу проводять разом, у замкнутому, майже сімейному колі більшу частину часу, внаслідок чого утворюється своєрідна спортивна «родина», яка живе своїм внутрішнім життям і недоступна стороннім. Поява в її середовищі нового, стороннього члена, якому гравці та тренери повинні довірити свій внутрішній світ (без чого психологічна робота взагалі неможлива), завжди і неминуче пов'язана з великими проблемами, вирішення яких найчастіше зводить нанівець весь сенс психологічної підготовки [1, 2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Серед різних аспектів психолого-педагогічної роботи спортивного тренера з будь-якими віковими та кваліфікаційними категоріями спортсменів особливе значення має виховання у своїх вихованців характеру, в найзагальнішому людському і філософському сенсі цієї категорії. І ця особлива значущість визначається, передусім, дуже короткочасним і дуже специфічним періодом його спортивної діяльності, по закінченні якої він часто вже досить дорослому віці йде в самостійне життя. Напевно, не буде великим одкровенням сказати, що найчастіше до цього «нового», абсолютно самостійного життя колишній спортсмен буває не дуже готовим. Досить часто це супроводжується відсутністю освіти та спеціальності для якоїсь нової роботи, навичок вирішення простих побутових проблем та повсякденного людського спілкування поза спортивним колом, де

немає близьких друзів та однодумців, опікуна-тренера, джерел фінансів тощо. І своє нове та гідне місце в цьому новому житті цей колишній спортсмен повинен знайти і зайняти вже зовсім самостійно і щасливо її прожити.

Мета статті. У зв'язку з вищесказаним видається вельми обґрунтованим стверджувати, що одним з найважливіших гуманістичних завдань будь-якого спортивного тренера (крім решти, також дуже важливих і престижних) є на всьому довгому шляху його багаторічної роботи зі своїм спортсменом планомірно і наполегливо, дбайливо і делікатно готувати його до іншого, самостійного життя. І на цьому шляху виховання характеру у свого спортсмена стає найважливішою проблемою всієї його успішної професійної діяльності у спорті, так, напевно, і всього його життя.

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших завдань у сфері спортивної педагогіки та психології у низці наукових і філософських робіт розглядаються проблеми формування характеру людини взагалі та спортсмена, зокрема, у вирішенні яких значний наголос робиться саме на роль наставника, тренера у її формуванні. При цьому, підводячи фактологічну базу та обґрунтовуючи свої методичні розробки, у цьому плані автори часто використовують інтерв'ю з відомими людьми, а також із відомими спортсменами.

Так в одному з них спортсмен сказав: «Я захоплююся моїм тренером і поважаю його, він вчив мене не лише грати в бейсбол, а й у ігри життя. Він навчав мене, як передавати, вражати і бігти, але набагато важливіше, він показував мені, як бути поважним, відповідальним та дбайливим. Я не пам'ятаю, скільки ігор ми з ним виграли, але я пам'ятаю, як ми грали – гідно, з повною самовіддачею та з гарним характером, тому що він не дозволяв нам грати будь-яким іншим способом та негідними засобами». В іншому інтерв'ю: «Мені пощастило мати тренера, який вважав, що формування та розвиток характеру він вважає важливішим за будівництво команди-переможця. Він допомагав нам стати кращими людьми, щоб бути моральними, показуючи спортивну майстерність – і всередині, і поза спортом». Ці міркування дозволяють постулювати принципи, що добрий тренер – це той, хто прагне допомогти його спортсменам розвинути характер. При цьому тренування та розвиток характеру у філософії спортсмена ставиться на перше місце, а спортивні перемоги на наступне [1, 3].

На підставі викладеного слід розглядати, що:

- виховання характеру – суттєвий обов'язок тренерів;
- який характер – така і спортивна майстерність;
- як треба тренувати, допомагаючи спортсменам розвинути добрий характер.

У роздумах на перелічені питання тренера слід подумати, чи має він сам характер, щоб стати тренером характеру своїх спортсменів і самому визначитися, який він сам і ким він хоче бути. Історично у різних суспільних формаціях розвиток характеру був первинною функцією сім'ї, освітніх та релігійних установ, засобів і широкого поширення у суспільстві правил гідної поведінки. Сьогодні слід визнати, що поширені сімейні проблеми заважають багатьом сім'ям забезпечувати моральне керівництво у дітей. Неповні сім'ї, пияцтво та рукоприкладство, практично бездоглядні та безпритульні діти – бич нашого суспільства, навряд чи при цьому можливе виховання характеру.

Що стосується шкіл, то фактично моральна освіта та формування характеру у кращому випадку носить груповий, загальний характер, коли великий контингент учнів, що приходять на одного педагога практично не дозволяє йому дійти до кожного. Ефективність такого виховання не може бути значною.

Характер людини визначає, як вона відповідає на події в житті – чи сприяє вона їм або бере від суспільства щось потрібне тільки їй. Стосовно галузі спорту формування, виховання характеру – це зовсім не 10-хвилинне обговорення майстерності спортсмена після демонстрації поганої поведінки. Це не лише серія гасел на стіні спортивного залу чи роздягальні спортсменів. Це – прямий обов'язок тренера повно, докладно і досить емоційно розповідати його спортсменам про моральну поведінку так, щоб ці поведінки здійснювалися завжди і скрізь, у будь-яких, навіть дуже важких та прикро-спортивних поразках, максимально оперативно та щиро коригуючи зриви своєї поведінки, а також – з гідністю при святкуванні перемог, віддаючи належну повагу супернику, завдяки якому перемога, що святкується, стала великою подією в спорті.

Тренери справді можуть формувати та розвивати характер свого спортсмена. Багато, навіть видатні спортсмени, згадуючи своїх тренерів, відзначали їхній вплив на них – і позитивний, і негативний. Їхні тренери нагадували спортсменам про те, що вони можуть працювати ще більш напружено, заохочуючи та розвиваючи їхні таланти і, вимагаючи, щоб спортсмени поводитися відповідально, з повагою до тренера, який у відповідь також має бути шанобливим. Тренери безумовно можуть виховувати характер спортсмена набагато більшою мірою, ніж вузькі фахівці з технічної підготовки, експерти з фізичної підготовки та знавці ігрової тактики. Вони – наставники, адвокати та невизнані герої, які «повертають душі» [3].

Тренер не може думати, що виховання характеру – це не його відповідальність і що виступ у змаганнях – це цілком справа спортсмена. І хоча

звичайно, формування характеру людини взагалі – відповідальність батьків, вчителів, духовенства, суспільства в цілому, але виховання характеру спортсмена – це прямий професійний обов'язок тренера. Спортивний тренер є життєво важливою частиною спортивного колективу, в якому може продовжитися покращення моральної поведінки молодих людей. Жорстка умова спортивної діяльності у тому, що якщо людина сказала, що бере роль тренера, вона стає педагогом характеру. З цього кроку все, що він має намір робити, буде впливати на характер молодих людей, яких він тренує. Якщо тренер прийняв собі місію допомагати спортсменам розвиватися фізично і технічно, у психологічному і соціальному відношенні, він повинен взяти участь помічника спортсменів й у розвитку хорошого характеру також.

Але цього також недостатньо. Людина, яка сказала: «Я – тренер», повинна відповідально взяти на себе особисто і повною мірою зобов'язання бути прикладом для своїх спортсменів практично у всьому, тому що будь-який, навіть дуже малопомітний і малозначущий крок убік, на людях відразу зруйнує всю його виховну роботу із спортсменами. «Якщо тренеру це – можна, то чому цього не можна робити нам?» – відразу скажуть спортсмени і будуть абсолютно праві.

Звичайно, можливо, що тренер вважатиме себе моральною людиною, добрим спортсменом і добрим взірцем для наслідування. Звичайно, це важливо, але недостатньо, щоб навчити своїх гравців стати хорошими спортсменами. Тренер повинен попрацювати над розвитком своєї психолого-педагогічної кваліфікації та грамотно, з урахуванням індивідуальних особливостей своїх спортсменів, спланувати розвиток їх характеру так само, як він планує вдосконалення основних змагальних компонентів у своєму обраному виді спорту. Тренер має бути активним педагогом та психологом розвитку характеру.

Багато років у світі спорту та в суспільстві домінувала загальна думка, що заняття спортом та фізичною культурою розвивають характер та моральні принципи спортсменів. При цьому як життєві зразки поведінки наводилися численні приклади відомих і навіть видатних спортсменів. Проте, останніми роками у спорті з'явилися фігури спортсменів також високого, світового спортивного класу – але дуже популярних «поганих хлопців», відкрита поведінка яких у суспільстві і, в тому числі, на самих спортивних змаганнях, були дуже далекі не тільки від ідеальних зразків, але навіть від просто терпимих на побутовому рівні [5].

Деякі люди вважають, що тренери та викладачі фізичного виховання не мають жодного відношення до процесу морального виховання молодих спортсменів і що цим мають займатися батьки. Важко погодитися з такою точкою зору,

оскільки і викладачі фізичного виховання, і тренери, і інструктори з фізичної підготовки у тій чи іншій мірі впливають на розвиток характеру своїх підопічних. Наприклад, тренери ухвалюють рішення, сперечатися з арбітрами чи ні, коли грати травмованому спортсмену тощо. Ці рішення дуже часто впливають на моральний розвиток спортсменів. Тренери, викладачі фізичного виховання та інструктори з фізичної підготовки можуть позитивно впливати на розвиток характеру своїх підопічних.

Дуже непросто однозначно і досить категорично визначити, що являє собою розвиток характеру, а також спортивна порядність, хоча ймовірно на побутовому рівні більшість людей розуміє і уявляє, що це означає, хоча кожен робить це по-своєму.

Моральне переконання окреслює процес прийняття рішення, під час якого оцінюється правильність чи неправильність дії. Отже, моральне переконання – це те, як людина оцінює певну дію, тобто чи є вона з її точки зору правильною чи неправильною. З іншого боку, розвиток характеру є процесом набуття досвіду, завдяки якому людина вчиться розмірковувати з позицій моралі. І, нарешті, моральна поведінка є здійснення дії, яка вважається правильною чи неправильною. Таким чином, моральне переконання є результатом індивідуального досвіду, а також психічного розвитку визначає моральність поведінки. Понад те, моральне переконання розглядають як сукупність загальних етичних принципів, які лежать у основі прояви спортивної порядності.

Незважаючи на наявність різних поглядів на розвиток відносин та поведінки у дусі спортивної порядності, а також морального переконання, у сучасній психології спорту найбільш популярними в даний час є два підходи: соціального навчання та структурно-еволюційний.

Компонентами соціального навчання є:

- моделювання або навчання внаслідок спостереження (засвоєння в результаті спостережень за тим, що інші роблять або чого вони не роблять);
- підкріплення (заохочення чи покарання дій);
- соціальне зіставлення (демонстрація дій у спробі відповідати якійсь людині чи групі людей);
- моральне переконання – процес прийняття рішення, внаслідок якого оцінюється правильність чи неправильність дії;
- моральний розвиток – процес набуття досвіду, завдяки якому людина вчиться розмірковувати з позицій моралі;
- моральна поведінка – здійснення дії, яка вважається правильною чи неправильною.

Наприклад, спостерігаючи за тим, як тренер похвалив спортсменів, які повідомили йому хибні результати кількості виконаних ними присідань, спортсмен засвоїв, що можна дурити викладача

під час виконання тесту. Бажаючи також заслужити на його похвалу, юний спортсмен копіює або моделює поведінку інших членів групи, з якими він себе порівнює, і починає приписувати собі виконання більшої кількості присідань. Тренер, не контролюючи роботу своїх учнів, відзначає покращення його результатів та хвалить його. Таким чином, в результаті спостереження за іншими спортсменами, а також на підставі власного досвіду спортсмен засвоює, що можна отримати підкріплення, обдуривши тренера.

З іншого боку, егоїстична дитина може засвоїти, що необхідно піклуватися і про інших, спостерігаючи, як товариші по команді піклуються стосовно тих, хто цього потребує. З часом, коли спортсмен моделює таку поведінку та отримує схвалення, просоціальна поведінка отримує підкріплення [4].

Отже, процес соціального навчання сприяє розвитку відносин та поведінки як у дусі спортивної порядності, так і навпаки. Відносини та поведінка в дусі спортивної порядності засвоюються шляхом моделювання, підкріплення та соціального зіставлення.

Структурно-еволюційний підхід спрямовано на вивчення взаємодії психологічного розвитку юного спортсмена з його досвідом, отриманим ззовні і що призводить до формування морального переконання. При цьому передбачається, що здатність розмірковувати з погляду моральних принципів залежить від рівня когнітивного розвитку дитини, її здатності до абстрактного мислення. Так, якщо 4-річну дитину, здатну мислити винятково конкретно, якась дитина випадково штовхне, постраждала відразу відповість ударом, оскільки вона за своїм віковим розвитком ще не здатна оцінити, чи був у діях іншої дитини намір, єдине, що вона усвідомлює це те, що його штовхнули. Але за умови нормального розвитку 11-ти річна дитина в такій же ситуації відреагує інакше, оскільки вона вже здатна оцінити, чи був у діях іншої дитини злий намір чи це сталося випадково. Таким чином, прихильники цього підходу вважають, що моральне переконання та поведінка значною мірою залежить від рівня когнітивного розвитку індивідуума.

В рамках структурно-еволюційного підходу існує 5 послідовних етапів морального розвитку характеру дітей, які в міру їхнього розвитку переходять з 1-го до 5-го рівня морального розвитку. Звісно, у реальному житті не всі досягають 5-го рівня, який не завжди використовується. Людина здатна також використовувати кілька рівнів одночасно.

1-й рівень є етап зовнішнього контролю чи етап дії за принципом «все добре, поки це мене стосується». На цьому рівні визначення спортсменом, що добре, а що погано ґрунтується на його власних інтересах і, зокрема, на результаті його дій. Так, наприклад, оцінка спортсменом – добре

чи погано вдарити суперника-футболіста. У заборонених правилами способом буде залежати від того, чим це закінчиться. Якщо це зійде йому з рук, він вважатиме таку дію цілком прийнятною, якщо ж за це покарають, то вважатиме подібні дії неприйнятними.

2-й рівень спрямовано на максимальне підвищення власних інтересів, проте спортсмен на цьому етапі бачить як результат дій. На ньому він може піти на різні хитрощі, щоб максимально підвищити власний інтерес. Наприклад, той же футболіст вирішує, що завдання забороненого правилами удару своєму супернику є цілком прийнятним, оскільки той сам так чинив у першій половині гри. Спортсмен світового рівня вирішує використати заборонені препарати, щоб досягти високого результату, виправдовуючи свій вчинок тим, що «все так чинять».

Третій рівень характеризується тим, що спортсмен ставиться до інших так, як він хотів би, щоб інші ставились до нього. На відміну від перших двох рівнів, власний інтерес тут не є головним. Людина починає сповідувати альтруїстичний погляд, і футболіст тепер розглядає завдання забороненого удару супернику як неприйнятну дію, оскільки не хоче, щоб так само чинили по відношенню до нього.

Четвертий рівень морального міркування спрямовано на наступні зовнішні правила. Людина засвоїла, що не всім людям можна довіряти з точки зору їхніх вчинків, а також розуміє, що офіційні правила створені для спільного блага. На цьому етапі у наведеному прикладі спортсмен розглядає завдання забороненого удару супернику як неприйнятну дію, оскільки це проти правил, а всі мають вести гру за правилами «справедливої гри».

Моральні міркування 5-го рівня спрямовані на те, що краще для всіх зацікавлених осіб, незалежно від того, чи дія відповідає чи суперечить встановленим правилам. Такі міркування вважаються найбільш зрілими, оскільки людина шукає шляхи максимізації інтересів усієї групи на підставі взаємної домовленості чи «моральної рівноваги». Тому спортсмен вважає, що не можна завдавати удару супернику не тільки тому, що це суперечить правилам, але також і тому, що порушує основні права обох сторін – право змагатися у безпечних умовах.

Висновки. Процес розвитку характеру проходить стадії від прийняття основних рішень про правильність або неправильність дій залежно від власних інтересів до турботи про взаємні інтереси всіх учасників.

Щоб зрозуміти, як сприяти розвитку характеру та спортивній порядності, необхідно враховувати рівень розвитку культури, моральні норми та цінності певних людей чи груп, етапи морального розвитку. Тому є сенс скористатися даними,

отриманими внаслідок використання теорії соціального навчання та структурно-еволюційного підходу.

Для здійснення практичної діяльності необхідно враховувати цілу низку факторів, таких як роль тренера та викладача фізичного виховання у моральному розвитку, значення перемоги у спортивній діяльності, навчання моральної поведінки за межами спортивних арен та спортивних поєдинків, використання логічного обґрунтування правильності та неправильності окремих дій спортсмена.

Деякі люди вважають, що тренери та викладачі фізичного виховання не мають жодного відношення до процесу морального виховання молодих спортсменів і що цим мають займатися батьки. Важко погодитися з такою точкою зору, оскільки і викладачі фізичного виховання, і тренери, і інструктори з фізичної підготовки у тій чи іншій мірі впливають на розвиток характеру своїх підопічних.

Досягнення перемоги у спорті подвійно впливає на розвиток характеру. З одного боку, акцентування уваги на досягненні перемоги часто змушує деяких спортсменів вдаватися до різних хитрощів, порушувати правила і поводитися не так, як належить справжньому спортсмену. З іншого боку, якщо спортсмен протистоїть спокусі вдаватися до хитрощів або зробити інші аморальні дії, незважаючи на велику важливість досягнення перемоги, засвоєний урок моральності має дуже велике значення.

Важливим чинником підвищення ефективності виховного педагогічного процесу є ступінь перенесення засвоєних у процесі спортивного тренування навичок поведінки інших життєвих ситуацій. Безпідставним є твердження, що засвоєні уроки моральності в гімнастичній залі, плавальному басейні або на ігровому майданчику автоматично переносяться на інші ситуації. Щоб це сталося, «урок» має бути розширений і, якщо ми хочемо сформувати у молодих людей певні моральні цінності за допомогою їх занять спортом та фізичною культурою, необхідно постійно та наполегливо обговорювати з ними, як здійснюється перенесення засвоєних моральних цінностей до інших сфер діяльності. Наприклад, якщо тренер хоче, щоб його підопічні співпрацювали один з одним поза спортивним майданчиком, він повинен обговорити з ними, як і коли командна діяльність може бути використана в інших ситуаціях (наприклад, робота над шкільним проектом, оздоровчі заходи, відпочинок, сімейні справи).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Коробейніков Г. В. Оцінювання психофізіологічних станів у спорті : монографія. Львів : ЛДУФК, 2013. 312 с.

2. Ложкін Г. В. Психологічний клімат спортивної команди : навч. – метод. посіб. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2006. 113 с.

3. Проценко Г. В. Стиль спілкування тренера як фактор успішності сумісної діяльності у спортивній команді (на прикладі юних волейболісток) : автореф. дис. ... канд. наук з фізич. вих. і спорту : 24.00.01 Київ, 2010. 20 с.

4. Савиченко О. М. Ціннісно-мотиваційна регуляція розвитку спортивних здібностей у юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 Житомир, 2009. 259 с.

5. Сергієнко Л. П. Психологія спорту: робоча навчальна програма та практикум : метод. рек. Миколаїв : Вид-во ПСІ КСУ, 2003. 158 с.